

PRAGMALINGVISTIKADA NUTQIY AKTLAR TARKIBLANISHI

Murodova M.I.

Samarand Davlat chet tillar instituti doktoranti

E-mail: lad12dence@gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikda nutqiy akt nazariyasining shakllanishi va rivojlanishi, uning muloqot jarayonidagi o‘rni hamda asosiy tadqiqotchilarning yondashuvlari tahlil qilinadi. Maqolada J. Ostin va J. Syorl tomonidan ilgari surilgan konsepsiyalar, shuningdek, tilshunoslik va pragmalingvistika doirasidagi turli nazariyalar ko‘rib chiqiladi. Nutqiy aktlarning muloqot muhitidagi o‘rni va tarkibiy qismlarining ahamiyati muhokama qilinadi.

Kalit so‘zlar: nutqiy akt, pragmalingvistika, kommunikativ maqsad, performativ tuzilma, muloqot

XX asr boshlarida nutqning shakllanishi – aloqa jarayonida til birliklarining o‘rni bilan bog‘liq masalalar, asosan, ma‘lumotni saqlash va uzatish uchun mo‘ljallangan potensial belgilar tizimi sifatida til bilan taqqoslash orqali o‘rganildi. Nutq – inson faoliyatining turli sohalarida ma‘lum bir kommunikativ va stilistik yo‘nalishga ega bo‘lgan sof individual so‘z yaratish sifatida qaraldi.

Sh. Safarov “Pragmalingvistika” asarida tilning mavjudligi insonlarning so‘zlash yoki yozish harakatlarini amalga oshirishi bilan bog‘liqligini ta’kidlaydi. Uning yozishicha, bu harakatlar jarayonida lisoniy birliklar o‘zining dastlabki ma‘nosidan tashqari, tasdiqlash, buyurish, ogohlantirish, va’da berish kabi turli mazmunlarni ifodalash imkoniyatiga ega. Ushbu ma’nolar so‘zlovchi tomonidan bajarilgan nutqiy faoliyat natijasida yuzaga keladi. Shunday qilib, nutqiy akt – bu so‘zlovchining ma‘lum bir sharoitda, aniq maqsad bilan tinglovchiga qaratilgan lisoniy murojaatidir [Safarov 2008: 71].

Nutqiy akt – bu jamiyatda qabul qilingan nutqiy odob tamoyillari va qoidalarga mos tarzda amalga oshiriladigan maqsadli nutq harakati hisoblanadi. Ushbu tushuncha tilshunoslikka amerikalik olim va pragmatikaning asoschisi Ch.S. Pirsning tilni mantiqiy-falsafiy kategoriya sifatida qarashiga asoslanib kirib kelgan. Ammo bu g‘oya avvalroq V. Humboldt, Sh. Balli, K. Byuller, E. Benvenist, M. Baxtin kabi olimlarning asarlarida ham o‘z aksini topgan edi. Nutqiy aktning birinchi rivojlangan nazariyasini esa L. Vitgenshteyn ishlab chiqdi. U nutqning turli maqsadlarni ifodalashini va uni o‘z egasidan ajralmas holda tahlil qilish zarurligini ta’kidlab, bu g‘oyani “til o‘yinlari” konsepsiyasi orqali tushuntirgan.

Nutqiy aktlar nazariyasini to‘liq shakllantirgan Oksford universiteti professori J. Ostin bo‘lib, u ushbu g‘oyalarni Harvard universitetida o‘qigan ma‘ruzalari davomida rivojlantirgan. Ostin falsafiy mantiq va an’anaviy grammatikadagi “gap” va “hukm” tushunchalarining chalkash talqiniga e’tibor qaratib, bu noto‘g‘ri xulosalarga olib kelishini ta’kidlagan. Keyinchalik J. Syorl va boshqa tilshunoslar bu nazariyani yanada rivojlantirgan.

Nutqiy akt nazariyasi muloqot jarayonida insonlarning rejalashtirilgan nutqiy faoliyatini tushuntiradi. J. Syorlning ta’kidlashicha, tilshunoslikdagi asosiy birlik nafaqat gap, balki gap orqali amalga oshiriladigan nutqiy aktdir.

Nutqiy aktlarning tarkibiy tuzilishi Nutqiy akt uchta asosiy komponentdan tashkil topadi:

1. **So‘zlovchi (adresant)** – xabarni yetkazuvchi shaxs.
2. **Tinglovchi (adresat)** – ma’lumotni qabul qiluvchi shaxs.
3. **Nutqiy vaziyat** – muloqot jarayoni amalga oshadigan kontekst.

J. Ostin nutqiy aktlarni uchga ajratadi:

Lokutiv akt – lingvistik jihatdan shakllangan va talaffuz qilingan gap.

Illokutiv akt – gapning bajarilishi bilan bog‘liq bo‘lgan harakat.

Perlokutiv akt – tinglovchiga ta’sir o‘tkazish natijasi.

Ostin performativ va konstativ gaplar o‘rtasidagi farqni ham keltirib o‘tadi. Performativ gaplar harakatni bajaradi (masalan, “*Men sizni kechiraman*”), konstativ gaplar esa borliqni tasvirlaydi (masalan, “*Havo bugun issiq*”).

Biroq tilshunoslarning barchasi ham ushbu tasnifga qo‘shilmaydilar va nutqiy aktlarni to‘rtga bo‘ladi:

so‘zlash yoki talaffuz akti - lokutiv, gap orqali ifodalangan asosiy axborot - propozitsiya yoki propozitsional akt, so‘zlovchining kommunikativ niyati yoki maqsadi- illokutiv akt, gap yoki ifoda orqali tinglovchiga nutqiy ta’sir etish- perlokutiv akt hisoblanadi [Дорошенко: 1989:77]

Nutqiy aktlar va diskurs Nutqiy aktlar tilshunoslikda faqat alohida gap doirasida emas, balki murakkab muloqot birliklari – diskurs tarkibida ham muhim ahamiyat kasb etadi. Masalan, buyruq, maslahat, va’da yoki ogohlantirish singari aktlar diskursning shakllanishida faol rol o‘ynaydi.

J. Syorl nutqiy aktlarni quyidagi turlarga ajratadi:

Reprezentativ aktlar – so‘zlovchi borliq haqidagi ma’lumotni bildiradi (masalan, tasdiqlash, inkor etish).

Direktiv aktlar – tinglovchiga biror ishni bajarishga yo‘naltirilgan (masalan, buyruq, iltimos).

Komissiv aktlar – so‘zlovchining o‘z harakatlari uchun majburiyat olishini bildiradi (masalan, va’da, tahdid).

Ekspressiv aktlar – so‘zlovchining hissiy holatini aks ettiradi (masalan, minnatdorchiilik, afsuslanish).

Deklarativ aktlar – ijtimoiy haqiqatni o‘zgartiradigan aktlar (masalan, sud hukmi, nikoh e’lon qilish).

Xulosa Nutqiy aktlar nazariyasi lingvistika va kommunikatsiya tadqiqotlarida muhim o‘rin tutadi. Bu nazariya faqatgina lingvistik birliklarni emas, balki inson muloqotining maqsad va natijalarini ham tahlil qilish imkonini beradi. J. Ostin va J. Syorl tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvlar muloqot jarayonida so‘zlovchi va tinglovchi o‘rtasidagi ta’sir mexanizmlarini chuqurroq anglashga yordam beradi. Ushbu nazariyaga asoslanib keyingi yillarda bir qator tadqiqotchilar, xususan, Arutyunova N.D. “Предложение и его значение”, Zvegintsev V. A. “Предложение и его связь с языком и речью”, Raducheva E.V. “Актуализация предложения как части речевого акта”, Bezmenova N. A. va Gerasimov V. I. “Некоторые вопросы теории речевых актов” nutq aktlari nazariyasi bilan bog‘liq turli masalalarni tahlil qilishgan. Nutqiy aktlar konsepsiyasi zamonaviy pragmatolingvistik tadqiqotlar uchun ham asosiy metodologik vositalardan biri bo‘lib qolmoqda.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Austin, J. L. (1962). *How to Do Things with Words*. Harvard University Press.
2. Searle, J. R. (1969). *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge University Press.
3. Safarov, Sh. (2008). *Pragmalingvistika*. Toshkent: Fan.
4. Kobozeva, I. M. (1986). *Lingvisticheskaya pragmatika*. Moskva: Nauka.
5. Searle, J. R. (1976). “A classification of illocutionary acts”. *Language in Society*, 5(1), 1-23.
6. Дорошенко А.В. Побудительные речевые акты в косвенных контекстах.// В кн.: Логический анализ языка. -М.,1989.с.77.